

اندیشه‌های نوین تربیتی

دوره ۱۰، شماره ۱

دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی دانشگاه الزهراء^س

بهار ۱۳۹۳

تاریخ دریافت: ۹۱/۱/۲۸

تاریخ بررسی: ۹۲/۲/۱۵

تاریخ پذیرش: ۹۲/۱۱/۷

رابطه دینداری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان راهبانی و دبیرستان شهر شیراز

بهنام حمیدی سولکلو*، نرگس عرب مقدم** و فریده درخواه***

چکیده

هدف از انجام این پژوهش، بررسی رابطه دینداری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان شهر شیراز بود. بدین منظور از میان کلیه دانش‌آموزان دختر و پسر دوره راهنمایی و دبیرستان شهر شیراز، ۵۴۰ نفر (۲۸۱ دختر و ۲۵۹ پسر) به روش خوشه‌ای تصادفی انتخاب شدند. ابزارهای پژوهش شامل پرسشنامه دینداری گلاک و استارک (۱۹۶۵) و مقیاس تاب‌آوری کونور و دیویدسون (۲۰۰۳) بود. تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از آماره‌های توصیفی و استنباطی (ضریب همبستگی پیرسون، رگرسیون قدم به قدم و آزمون تی مستقل) انجام شد. نتایج نشان داد همه ابعاد دینداری، رابطه مثبت و معناداری با تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر و پسر داشتند. با این حال تنها ابعاد پیامدی و عاطفی، پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری بودند. بعد عاطفی در دانش‌آموزان پسر و ابعاد عاطفی و پیامدی در دانش‌آموزان دختر، تنها پیش‌بین‌های معنادار تاب‌آوری بودند. همچنین میانگین تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر به‌طور معناداری بالاتر از میانگین دانش‌آموزان دختر بود. یافته‌های پژوهش حاکی از آن بود که دینداری می‌تواند موجب ارتقاء تاب‌آوری در دانش‌آموزان شود. بر این اساس پیشنهادهایی برای استفاده پژوهشگران و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت دینی ارائه شد.

کلید واژه‌ها

دینداری؛ تاب‌آوری؛ جنسیت و دانش‌آموزان راهنمایی و دبیرستان

soloklo@gmail.com

*نویسنده مسئول: دانشجوی دکتری روان‌شناسی تربیتی دانشگاه شیراز
**کارشناس ارشد روان‌شناسی. عضو هیأت علمی جهاد دانشگاهی استان فارس
***کارشناس ارشد علوم تربیتی- پژوهشگر جهاد دانشگاهی فارس

مقدمه

طی سال‌های اخیر، پژوهشگران به پژوهش درباره تاب‌آوری به‌عنوان سازه‌ای نویدبخش در جهت کاهش آسیب‌های فردی و اجتماعی و افزایش سلامت و رفاه بشر توجه کرده‌اند. آلورد^۱ و همکاران (۲۰۰۵) تاب‌آوری را به معنای مهارت‌ها، خصوصیات و توانمندی‌هایی تعریف می‌کنند که فرد را قادر می‌کند با سختی‌ها، مشکلات و چالش‌ها سازگار شود. اسمیت^۲ (۲۰۰۶) معتقد است که تاب‌آوری فرایندی است که موجب آگاهی فرد نسبت به توانمندی‌های خود می‌شود، اما تاب‌آوری را می‌توان به‌عنوان پیامد این فرایند نیز تلقی کرد (لایت‌سی^۳ و همکاران، ۲۰۰۶).

در مطالعات تجربی انجام شده درباره تاب‌آوری، برای شناسایی افراد تاب‌آور، ابتدا افرادی انتخاب شده‌اند، که بنابر دلایل زیستی، اجتماعی و خانوادگی در معرض خطر بودند. سپس از میان آن‌ها، کسانی را به‌عنوان افراد تاب‌آور انتخاب کرده‌اند که به‌رغم مواجهه با عوامل خطرزا، پیامدهای رشدی مثبتی کسب کرده یا از پیامدهای منفی اجتناب کرده‌اند (تایت^۴، ۲۰۰۲).

گارمزی^۵ (۱۹۹۱) با بررسی پژوهش‌های موجود، عوامل ارتقاءدهنده تاب‌آوری را به سه دسته فردی (نظیر هوش ذاتی و خلق و خو)، خانوادگی (ویژگی‌های خانوادگی و میزان حمایتی که اعضای خانواده از بچه‌ها به عمل می‌آورند) و اجتماعی (حمایت بیرونی از جانب اشخاص و سازمان‌های خارج از خانواده که می‌تواند هم فرد و هم خانواده را یاری دهد) تقسیم‌بندی می‌کند (به نقل از کاندلی^۶، ۲۰۰۶).

در تلاش برای شناسایی عوامل ارتقاءدهنده تاب‌آوری، برخی محققان به بررسی و مطالعه دینداری روی آورده‌اند. شواهدی که نقش مذهب را به‌عنوان یک مکانیسم حفاظتی در نوجوانان در معرض خطر بررسی کرده‌اند، حاکی از آن است که دینداری می‌تواند باعث ارتقاء تاب‌آوری در آن‌ها شود (بال، ۲۰۰۳). به‌عنوان مثال ریگنروس^۷ و همکاران (۲۰۰۳)^a تأثیر

1. Alvord
2. Smith
3. Lightsey
4. Tiet
5. Garmezy
6. Condly
7. Regnerus

شرکت در برخی از مراسم و فعالیت‌های مذهبی بر پیشرفت تحصیلی نوجوانان محله‌های بالا دست، میانی و پایین دست را بررسی کردند. نتایج حاکی از آن بود که مشارکت در فعالیت‌های مذهبی و مراسم مذهبی کلیسا، به افزایش مؤفقیت تحصیلی منجر می‌شود. این تأثیر به‌طور خاص در محلات فقیرنشین بیش‌تر بود که حاکی از تأثیر محافظتی و تاب‌آورانه فعالیت‌های مذهبی است.

در مطالعه طولی الدر^۱ و همکاران (۲۰۰۰) معلوم شد که روی آوردن به فعالیت‌های مذهبی در میان دانش‌آموزان ۸ - ۱۲ سال، توانایی‌های وسیع را در طی سال‌های بعدی پیش‌بینی می‌کند، برخی از این توانایی‌ها شامل پیشرفت تحصیلی، اعتماد به نفس و کیفیت رابطه با همسالان و والدین است. تحلیل رگرسیون لجستیک نشان داد که مشارکت در فعالیت‌های مذهبی، قادر به تمایز معنادار میان نوجوانان آسیب‌پذیر و تاب‌آور است. همچنین معلوم شد مشارکت در فعالیت‌های مذهبی، احتمال افت تحصیلی را در دانش‌آموزان کاهش می‌دهد (به نقل از ریگنروس و همکاران، ۲۰۰۳). ریگنروس و همکاران (۲۰۰۳) نیز در یک بررسی که با استفاده از داده‌های پیمایش ملی سلامت جوانان انجام شده بود، به نتایج مشابهی دست یافت.

مطالعات انجام شده در گروه‌های خاص نظیر فرزندان والدین مبتلا به اختلال افسردگی عمده^۲ (کاسن^۳ و همکاران، ۲۰۱۱)، کودکان مورد بدرفتاری قرار گرفته (کیم^۴، ۲۰۰۸)، خانواده‌هایی که در آن یکی از والدین فوت کرده‌اند (گریف^۵ و همکاران، ۲۰۰۷) نیز مؤید وجود رابطه مثبت بین دینداری و تاب‌آوری بوده‌اند. در ایران نیز هاشمی و جوکار (۱۳۹۰) بین تعالی معنوی و تاب‌آوری و حمید و همکاران (۱۳۹۱) بین هوش معنوی و تاب‌آوری رابطه مثبت معناداری یافته‌اند. شریفی و همکاران (۱۳۸۴) رابطه نگرش دینی و سلامت عمومی و شکیبایی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز را بررسی کرده‌اند. یافته‌ها حاکی از آن بود که نگرش دینی با افزایش سلامت عمومی و شکیبایی رابطه مثبت معناداری

1. Elder
2. major depressive disorder
3. Kasen
4. Kim
5. Greeff

دارد. آزموده و همکاران (۱۳۸۶) نیز رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با سرسختی و شادکامی را بررسی کرده‌اند. بر اساس یافته‌های به‌دست آمده در این پژوهش، افراد دارای جهت‌گیری مذهب درونی نسبت به افراد دارای جهت‌گیری مذهب بیرونی، از سرسختی و شادکامی بیشتری بهره‌مند بودند.

دینداری متشکل از ابعاد جداگانه است که ضرورتاً نیازمند رویکردهای مفهومی و راهبردهای اندازه‌گیری است. این ابعاد احتمالاً با پیامدهایی نظیر سلامت، افسردگی و نظایر آن به طرق متفاوتی مرتبط هستند (لوین^۱ و همکاران، ۱۹۹۵ به نقل از تیلور^۲ و همکاران، ۱۹۹۹). با این حال درباره نقش و اهمیت نسبی جنبه‌های مختلف دینداری در پیش‌بینی تاب‌آوری، شواهد کافی وجود ندارد. گلاک و استارک^۳ (۱۹۶۵) معتقد هستند که در همه ادیان، ضمن تفاوت‌هایی که در جزئیات آن‌ها وجود دارد، چهار بعد مختلف می‌توان برای دینداری برشمرد که عبارت هستند از: اعتقادی^۴، مناسکی^۵، عاطفی^۶ و پیامدی^۷ (به نقل از دلبری، ۱۳۸۳). بعد اعتقادی شامل اعتقادات خاص به‌جا مانده از پیروان یک دین است که شخص دیندار باید آن‌ها را بپذیرد. بعد عاطفی به درک و آگاهی مستقیم از واقعیت غایی و عواطف و احساسات دینی برمی‌گردد. بعد مناسکی شامل یک‌سری اعمال دینی خاص است که پیروان یک دین انجام می‌دهند. بعد پیامدی به تأثیر باورها، تجارب و اعمال دینی بر روی پیروان یک آیین اشاره دارد و رابطه فرد با دیگران را نیز متأثر می‌کند (گلاک و استارک، ۱۹۶۵ به نقل از دلبری، ۱۳۸۳). پژوهش حاضر به منظور بررسی فرضیه‌ها و سؤال‌های زیر انجام شد:

- بین ابعاد دینداری و تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر و پسر، رابطه مثبت وجود دارد.
- کدامیک از ابعاد دینداری، پیش‌بین قوی‌تری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر و پسر است؟
- آیا میان دانش‌آموزان دختر و پسر از نظر تاب‌آوری تفاوت وجود دارد؟

1. Levin
 2. Tylor
 3. Glock & Stark
 4. Ideological
 5. ritualistic
 6. emotional
 7. consequential

روش

این پژوهش از نوع پژوهش‌های همبستگی بود. جامعه آماری، شامل کلیه دانش‌آموزان دختر و پسر دوره راهنمایی و دبیرستان بود که در هنگام اجرای پژوهش در شهر شیراز مشغول به تحصیل بودند. حجم نمونه انتخاب شده ۵۴۰ نفر (۲۸۱ دختر و ۲۵۹ پسر) بود که به روش خوشه‌ای تصادفی چند مرحله‌ای از مدارس نواحی یک و سه به‌عنوان معرف چهار ناحیه آموزشی انتخاب شدند. جدول ۱ حجم نمونه انتخاب شده را بر اساس جنسیت، دوره تحصیلی و ناحیه آموزشی نشان می‌دهد.

جدول ۱: حجم نمونه انتخاب شده بر اساس جنسیت، دوره تحصیلی و ناحیه آموزشی

ناحیه	راهنمایی		دبیرستان		کل
	دختر	پسر	دختر	پسر	
ناحیه ک	۵۹	۶۴	۷۸	۷۲	۲۷۳
ناحیه سه	۷۲	۶۵	۷۲	۵۸	۲۶۷
کل	۱۳۱	۱۲۹	۱۵۰	۱۳۰	۵۴۰

برای سنجش میزان دینداری پاسخگویان، از پرسشنامه ۳۳ گویه‌ای گلاک و استارک (۱۹۶۵) استفاده شد. این پرسشنامه برای دینداری قائل به چهار بعد اعتقادی، عاطفی، مناسکی و پیامدی است (به نقل از دلبری، ۱۳۸۳). این پرسشنامه را در ایران مؤلفان مختلف اعتباریابی و بر دین اسلام منطبق کرده‌اند (برای مثال سراج‌زاده، ۱۳۷۷؛ طالبان، ۱۳۸۰؛ دلبری، ۱۳۸۳ به نقل از کاظمی و فرجی، ۱۳۸۶). در این پژوهش از نسخه اعتباریابی شده دلبری (۱۳۸۳) استفاده شد. دلبری (۱۳۸۳) برای بررسی روایی پرسشنامه از روش‌های محتوایی و سازه‌ای و برای بررسی پایایی آن از ضریب آلفای کرونباخ استفاده کرده است. مقدار ضریب آلفا در پژوهش دلبری (۱۳۸۳) برای بعد اعتقادی (۱۰ گویه) ۰/۸۶، برای بعد عاطفی (۶ گویه) ۰/۸۲، برای بعد مناسکی (۹ گویه) ۰/۸۸، برای بعد پیامدی (۸ گویه) ۰/۸۱ و برای دینداری کل (۳۳ گویه) ۰/۸۹ گزارش شده است. در پژوهش حاضر، روایی سازه‌ای پرسشنامه، با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی بررسی شد. در این تحلیل که با نرم‌افزار لیزرل انجام شد، گویه‌های ۵، ۸ و ۲۲

به دلیل بار عاملی کم‌تر از ۰/۳ حذف شدند. سپس سایر گویه‌ها به‌طور مجدد بررسی شدند. نتایج حاکی از آن بود که پرسشنامه دینداری، پس از انجام شدن کمی اصلاحات، از روایی مقبولی بهره‌مند است. جدول ۲ شاخص‌های برازش پرسشنامه دینداری را نشان می‌دهد.

جدول ۲: شاخص‌های برازش مربوط به تحلیل عاملی تأییدی پرسشنامه دینداری

AGFI	GFI	RMSEA	X^2/df	df	X^2
۰/۸۳	۰/۸۸	۰/۰۶	۲/۷	۳۴۶	۹۳۱/۵۱

در ادامه پایایی پرسشنامه با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بررسی شد. مقدار ضریب آلفا برای بعد اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی به ترتیب ۰/۷۸، ۰/۷۰، ۰/۷۵ و ۰/۶۹ بود. برای سنجش تاب‌آوری، از مقیاس ۲۵ گویه‌ای کونور و دیویدسون^۱ (۲۰۰۳) استفاده شد. این مقیاس را در ایران محمدی و همکاران (۱۳۸۵) ترجمه و اعتباریابی کرده‌اند. محمدی و همکاران (۱۳۸۵) برای بررسی روایی سازه‌ای مقیاس، از تحلیل عاملی اکتشافی و برای بررسی پایایی آن از ضریب آلفای کرونباخ استفاده کرده و مقدار آن را ۰/۸۹ گزارش کرده‌اند. در پژوهش حاضر، روایی سازه‌ای پرسشنامه، با استفاده از تحلیل عاملی تأییدی بررسی شد. این تحلیل که با نرم افزار لیزرل انجام شد، گویه‌های ۱۸ و ۲۵ به دلیل بار عاملی کم‌تر از ۰/۳ حذف شدند. سپس سایر گویه‌ها به‌طور مجدد قرار بررسی شدند. نتایج حاکی از آن بود که پرسشنامه تاب‌آوری، پس از انجام دادن کمی اصلاحات، از روایی مقبولی بهره‌مند است. جدول ۳ شاخص‌های برازش مقیاس تاب‌آوری را نشان می‌دهد. پایایی پرسشنامه نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۶ به‌دست آمد.

جدول ۳: شاخص‌های برازش مربوط به تحلیل عاملی تأییدی پرسشنامه تاب‌آوری

AGFI	GFI	RMSEA	X^2/df	df	X^2	الگو
۰/۸۷	۰/۹	۰/۰۷	۲/۹۳	۲۱۳	۶۲۳/۴۴	عامل کلی تاب‌آوری

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، علاوه بر روش‌های آمار توصیفی و ماتریس همبستگی متغیرهای پژوهش، از رگرسیون چندگانه با ورود قدم به قدم و آزمون تی مستقل استفاده شد.

1. Connor & Davidson

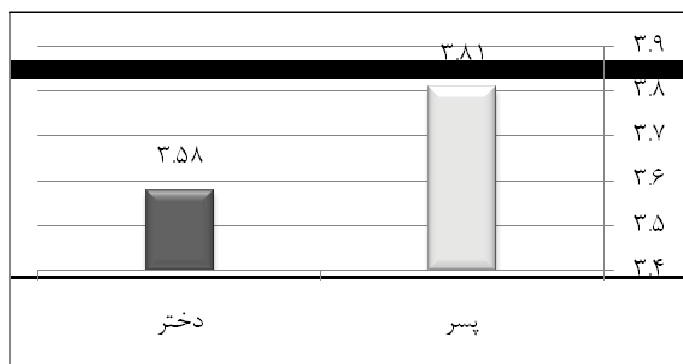
یافته‌ها

جدول ۴ میانگین و انحراف استاندارد متغیرهای پژوهش را به تفکیک جنسیت نشان می‌دهد. همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌شود، میانگین تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر بیش‌تر از میانگین دانش‌آموزان دختر بوده است.

جدول ۴: میانگین و انحراف استاندارد متغیرهای پژوهش به تفکیک جنسیت

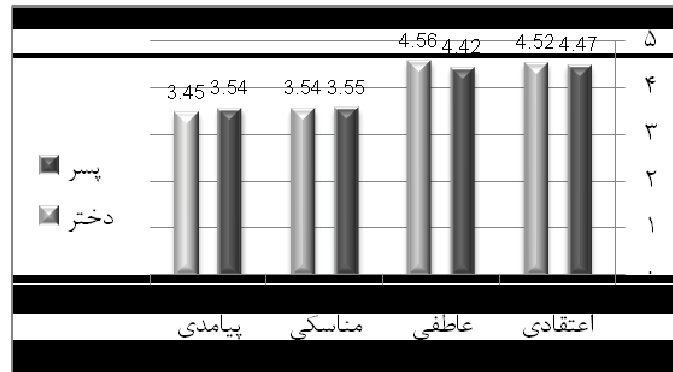
کل			دختر			پسر			متغیرهای تحقیق
N	SD	\bar{x}	N	SD	\bar{x}	N	SD	\bar{x}	
۴۷۳	۰/۵۹	۳/۶۹	۲۵۰	۰/۵۹	۳/۵۸	۲۲۳	۰/۵۵	۳/۸۱	تاب‌آوری
۴۹۶	۰/۳۸	۴/۵	۲۶۱	۰/۳۶	۴/۵۲	۲۳۵	۰/۴۰	۴/۴۷	بعد اعتقادی دینداری
۵۱۱	۰/۴۸	۴/۵	۲۶۸	۰/۴۴	۴/۵۶	۲۴۳	۰/۵۱	۴/۴۲	بعد عاطفی دینداری
۵۱۰	۰/۷۹	۳/۵۵	۲۶۵	۰/۸۱	۳/۵۴	۲۴۵	۰/۷۶	۳/۵۵	بعد مناسکی دینداری
۵۱۶	۰/۷۵	۳/۵	۲۶۷	۰/۷۴	۳/۴۵	۲۴۹	۰/۷۶	۳/۵۴	بعد پیامدی دینداری
۴۱۵	۰/۴۶	۴/۰۲	۲۲۲	۰/۴۵	۴/۰۲	۱۹۳	۰/۴۷	۴/۰۱	نمره کلی دینداری

نمودار ۱ میانگین نمره تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر و پسر را نشان می‌دهد.

نمودار ۱: میانگین نمره تاب‌آوری دانش‌آموزان

نمودار ۲ میانگین نمرات ابعاد دینداری دانش‌آموزان دختر و پسر را نشان می‌دهد.

نمودار ۲: میانگین نمرات ابعاد دینداری دانش‌آموزان

جدول ۵ ضریب همبستگی پیرسون برای بررسی رابطه بین ابعاد دینداری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان دختر و پسر را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، دینداری و ابعاد مختلف آن با تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر و پسر رابطه مثبت و معناداری داشت. بعد پیامدی، قوی‌ترین رابطه (۰/۲۶) را با تاب‌آوری دانش‌آموزان داشت. در دانش‌آموزان دختر، بعد اعتقادی (۰/۲۶) و در دانش‌آموزان پسر، ابعاد پیامدی (۰/۲۷) و عاطفی (۰/۲۶) به ترتیب قوی‌ترین رابطه را با تاب‌آوری داشتند.

جدول ۵: ضرایب همبستگی پیرسون بین ابعاد دینداری و تاب‌آوری در دانش‌آموزان دختر و پسر

ابعاد دینداری	پسر			دختر			کل		
	N	P	R	N	P	R	N	P	R
اعتقادی	۱۹۶	۰/۰۳	۰/۱۶	۲۳۱	۰/۰۲	۰/۱۷	۴۲۸	۰/۰۳	۰/۱۶
عاطفی	۲۰۳	۰/۰۰۰۱	۰/۲۷	۲۳۷	۰/۰۰۱	۰/۲۱	۴۴۱	۰/۰۰۰۱	۰/۱۹
مناسکی	۲۰۴	۰/۰۰۲	۰/۲۲	۲۳۴	۰/۰۰۰۱	۰/۲۳	۴۳۹	۰/۰۰۰۱	۰/۲۲
پیامدی	۲۱۰	۰/۰۰۰۱	۰/۳۱	۲۳۷	۰/۰۰۱	۰/۲۱	۴۴۸	۰/۰۰۰۱	۰/۲۶
کل	۱۶۶	۰/۰۰۲	۰/۲۴	۱۹۹	۰/۰۰۱	۰/۲۴	۳۶۶	۰/۰۰۰۱	۰/۲۳

هر چند نتایج موجود در جدول فوق حاکی از آن بود که کلیه ابعاد دینداری با تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر و پسر رابطه مثبت معناداری دارند، به منظور بررسی این مطلب که کدامیک از ابعاد دینداری پیش‌بینی معناداری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان هستند، از رگرسیون با ورود

قدم به قدم استفاده شد. جدول ۶ نتایج تحلیل رگرسیون با ورود قدم به قدم برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان از روی میزان دینداری آن‌ها را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، از بین ابعاد دینداری، تنها ابعاد پیامدی و عاطفی برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان کفایت می‌کنند و این ابعاد، پیش‌بین مثبت و معناداری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان هستند. بعد پیامدی در مقایسه با بعد عاطفی پیش‌بین قوی‌تری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان است و این دو بعد بر روی هم ۸ درصد از واریانس تاب‌آوری دانش‌آموزان را تبیین می‌کنند.

جدول ۶: رگرسیون با ورود قدم به قدم برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان از روی ابعاد دینداری

متغیرهای پیش‌بین	B	β	R	R^2	T	P
عرض از مبدا	۶۴/۱۱				۹/۸۹	۰/۰۰۰۱
بعد پیامدی	۰/۴۵	۰/۱۹	۰/۲۸	۰/۰۸	۳/۵۷	۰/۰۰۰۱
بعد عاطفی	۰/۶۴	۰/۱۴			۲/۳	۰/۰۲

در ادامه با استفاده از روش رگرسیون قدم به قدم به پیش‌بینی تاب‌آوری از روی ابعاد دینداری به تفکیک جنسیت اقدام شد تا معلوم شود آیا پیش‌بین‌های تاب‌آوری در دانش‌آموزان دختر و پسر متفاوت هستند یا خیر؟ جدول ۷ نتایج تحلیل رگرسیون با ورود قدم به قدم برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر بر طبق میزان دینداری آن‌ها را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، از بین ابعاد دینداری، تنها بعد عاطفی پیش‌بین مثبت و معناداری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر است. این بعد ۶ درصد از واریانس تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر را تبیین می‌کند.

جدول ۷: رگرسیون با ورود قدم به قدم برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر برطبق ابعاد دینداری

متغیرهای پیش‌بین	B	β	R	R^2	T	P
عرض از مبدا	۶۳/۶۲				۸/۰۷	۰/۰۰۰۱
بعد عاطفی	۰/۹۴	۰/۲۴	۰/۲۴	۰/۰۶	۳/۱۸	۰/۰۰۲

جدول ۸ نتایج تحلیل رگرسیون با ورود قدم به قدم برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر بر طبق میزان دینداری آن‌ها را نشان می‌دهد. مطابق با نتایج موجود در جدول، از بین

ابعاد دینداری، ابعاد عاطفی و پیامدی پیش‌بین مثبت و معناداری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر بود. این دو بعد ۷ درصد از واریانس تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر را تبیین می‌کردند. بعد عاطفی در مقایسه با بعد پیامدی پیش‌بین قوی‌تری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر بود.

جدول ۸: رگرسیون با ورود قدم به قدم برای پیش‌بینی تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر بر طبق ابعاد دینداری

متغیرهای پیش‌بین	B	β	R	R ²	T	P
عرض از مبدا	۵۵/۰۵				۵/۷۰	۰/۰۰۰۱
بعد عاطفی	۰/۸۷	۰/۱۶	۰/۲۶	۰/۰۷	۲/۳۳	۰/۰۲
بعد پیامدی	۰/۳۹	۰/۱۵			۲/۱۹	۰/۰۳

در ادامه به منظور مقایسه دانش‌آموزان دختر و پسر از نظر میزان تاب‌آوری، از آزمون تی مستقل استفاده شد. نتایج مطابق با جدول ۹ نشان داد که میزان تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر در مقایسه با دانش‌آموزان دختر به طور معناداری بیش‌تر است.

جدول ۹: نتایج آزمون تی مستقل برای مقایسه دانش‌آموزان دختر و پسر از نظر تاب‌آوری

جنسیت	N	\bar{x}	SD	T	DF	P
پسر	۲۲۳	۸۷/۷۲	۱۲/۷۶			
دختر	۲۵۰	۸۲/۲۶	۱۳/۶۲	۴/۴۹	۴۷۱	۰/۰۰۰۱

بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس یافته‌های پژوهش، هر چند دینداری و همه ابعاد آن رابطه مثبت و معناداری با تاب‌آوری دانش‌آموزان داشتند، با این حال از بین ابعاد دینداری، تنها ابعاد پیامدی و عاطفی پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان بودند و بعد پیامدی در مقایسه با بعد عاطفی پیش‌بین قوی‌تری برای تاب‌آوری دانش‌آموزان بود. بررسی یافته‌ها به تفکیک جنسیت حاکی از آن بود که در دانش‌آموزان دختر تنها ابعاد عاطفی و پیامدی پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری هستند. با این حال در دانش‌آموزان دختر، بعد عاطفی در مقایسه با بعد پیامدی پیش‌بین قوی‌تری برای تاب‌آوری بود. در دانش‌آموزان پسر تنها بعد عاطفی پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری بود.

تقریباً تمام شواهد پژوهشی بررسی شده که موضوع آن‌ها مشابه یا نزدیک به موضوع

پژوهش حاضر بود، نتایجی همسو با نتایج این پژوهش (در زمینه وجود رابطه مثبت بین دینداری و تاب‌آوری) به دست داده‌اند. به عنوان مثال کاسن و همکاران (۲۰۱۱)، کیم (۲۰۰۸)، گریف و همکاران (۲۰۰۷)، نان‌میکر و همکاران (۲۰۰۳)، ریگنروس و همکاران (۲۰۰۳) مالتبی و همکاران (۲۰۰۳)، فورتون و همکاران (۲۰۰۳)، ایلدر و همکاران (۲۰۰۰) به نقل از ریگنروس و همکاران (۲۰۰۳)، ریگنروس و همکاران (۲۰۰۱) به نقل از ریگنروس و همکاران (۲۰۰۳)، کلارک و همکاران (۱۹۹۹)، شریفی و همکاران (۱۳۸۴)، آزموده و همکاران (۱۳۸۶)، حمید و همکاران (۱۳۹۱) و هاشمی و جوکار (۱۳۹۰). براساس شواهد فوق انتظار می‌رفت بین دینداری و تاب‌آوری رابطه مثبت وجود داشته باشد و نتایج پژوهش حاضر نیز این انتظار را تأیید کرد.

با توجه به اینکه برخی از پژوهش‌های ذکر شده درباره رابطه دینداری و تاب‌آوری از نوع پژوهش‌های طولی بوده‌اند، (به عنوان مثال: کاسن و همکاران، ۲۰۱۱ و ایلدر و همکاران، ۲۰۰۰) به نقل از ریگنروس و همکاران (۲۰۰۳) و نیز با توجه به پژوهش‌هایی که پیامدهای مثبت مذهب و دینداری را در کاهش اختلالات روانی به صورت مداخله‌ای تأیید کرده‌اند، (به عنوان مثال: رحمتی و همکاران، ۱۳۸۹، بهرامی دشتکی و همکاران، ۱۳۸۵ و ثنایی و همکاران، ۱۳۷۹)، به نظر می‌رسد وجود رابطه بین دینداری و تاب‌آوری، ناشی از تأثیرات مثبت دینداری در ارتقاء تاب‌آوری باشد.

دینداری از طریق مکانیسم‌های متعددی می‌تواند موجب افزایش تاب‌آوری شود: افراد دیندار با پیروی از دستورات و آموزه‌های دینی، زندگی جهت‌دار و هدفمندی را در پیش گرفته (محمدی و دادخواه، ۱۳۸۰ به نقل از بردستانی، ۱۳۸۱) و در مواجهه با مشکلات و ناکامی‌ها، منبع معنوی نیرومندی را در اختیار دارند که تحمل مشکلات را برای آن‌ها آسان کرده و مانع از کجروی و انحراف از هنجارهای اجتماعی شده و به سازگاری آن‌ها کمک می‌کند (آلپورت، ۱۹۶۱ و ترنر، ۱۹۸۳ به نقل از سراج‌زاده و همکاران، ۱۳۸۷؛ دوناو و همکاران، ۱۹۹۵ به نقل از بال، ۲۰۰۳؛ پاول^۱ و همکاران، ۲۰۰۳؛ هاروی و همکاران، ۱۹۹۹ به نقل از بردستانی، ۱۳۸۱؛ سراج‌زاده و همکاران، ۱۳۸۷؛ خدایپناهی و همکاران، ۱۳۸۴). آن‌ها

برای رفتار و اعمال خود معیارهای واضح و روشنی در اختیار دارند که عمل به آن موجب رضایت از زندگی (دانسلون^۱، ۱۹۹۹ به نقل از بال و همکاران، ۲۰۰۳) و افزایش اعتماد به نفس و عزت نفس می‌گردد که خود از عناصر مهم و تأثیرگذار بر تاب‌آوری هستند (آلورد و همکاران، ۲۰۰۵؛ بهرامی احسان، ۱۳۸۱). بنابراین، دینداری از یک طرف موجب می‌شود رفتار فرد تأیید اجتماعی را در پی داشته باشد و از طرف دیگر موجب افزایش منابع روان‌شناختی نظیر عزت نفس، رضایت از خود و اعتماد به نفس می‌شود (لین^۲ و همکاران، ۱۹۹۹ به نقل از موسیک^۳ و همکاران، ۲۰۰۳). علاوه بر این توکل به خداوند و واگذاری نتایج امور به او، موجب کاهش اضطراب، ترس و سایر عواطف منفی شده (الیسون^۴، ۱۹۹۳ به نقل از تایلور^۵، ۱۹۹۹؛ بوالهری و همکاران، ۱۳۷۹؛ بهرامی احسان، ۱۳۸۱؛ گنجی و همکاران، ۱۳۸۹) و سازگاری روان‌شناختی فرد را افزایش می‌دهد و باعث می‌شود تا او از شیوه‌های مناسب‌تری برای مواجهه با مشکلات و مسائل استفاده کند (مالتبی و همکاران، ۲۰۰۳ و آلورد و همکاران، ۲۰۰۵؛ نصیرزاده و همکاران، ۱۳۸۸؛ مختاری و همکاران، ۱۳۸۰). لین^۶ و همکاران (۱۹۹۹) دو نوع از مکانیسم‌ها را نام برده‌اند که از طریق آن‌ها فعالیت‌های جمعی مذهبی می‌تواند به افزایش سلامت روانی منجر شود. نوع اول این مکانیسم‌ها را می‌توان افزایش منابع روان‌شناختی^۷ نامید. بدین معنی که مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی، منابع روان‌شناختی، نظیر عزت نفس و خودکارآمدی را افزایش می‌دهد که به نوبه خود به افزایش سطح سلامتی افراد منجر می‌شود. نوع دوم از این مکانیسم‌ها را می‌توان منابع اجتماعی^۸ نامید و به میزان تعامل با دیگر افراد اشاره می‌کند، تعامل مداوم با افراد مختلف می‌تواند شانس دریافت حمایت اجتماعی، اطلاعات مفید و تماس‌های مفید اجتماعی را افزایش دهد (لین و همکاران، ۱۹۹۹ به نقل از موسیک و همکاران، ۲۰۰۳). بنابراین، وجود رابطه بین دینداری و تاب‌آوری منطقی به نظر می‌رسد و

1. Donelson
2. Lin
3. Musick
4. Ellison
5. Taylor
6. Lin
7. psychological resource
8. social resource

می‌تواند ناشی از تأثیر دینداری در ارتقاء تاب‌آوری از طریق مکانیسم‌های پیش‌گفته یا سایر مکانیسم‌های احتمالی باشد.

نتایج تحلیل رگرسیون نشان داد که از بین ابعاد مختلف دینداری، تنها ابعاد پیامدی و عاطفی برای پیش‌بینی تاب‌آوری کافی هستند و بعد پیامدی پیش‌بین قوی‌تری در مقایسه با بعد عاطفی است. در ایران چراغی و همکاران (۱۳۸۵) در نمونه‌ای ۵۰ نفره از دانشجویان دانشگاه اصفهان رابطه دینداری و سلامت روانی را بررسی کرده‌اند. در این پژوهش که از پرسشنامه دینداری سراج‌زاده (۱۳۷۷) استفاده شده است، معلوم شد بین نمره کلی دینداری و سلامت عمومی، رابطه معناداری وجود دارد؛ به طوری که با افزایش میزان دینداری، سلامت عمومی دانشجویان افزایش می‌یابد. در بررسی رابطه ابعاد دینداری با سلامت عمومی، در این پژوهش، برای ابعاد مناسکی، اعتقادی، عاطفی و پیامدی به ترتیب ضرایب همبستگی $0/42$ ، $0/38$ ، $0/22$ و $0/11$ - به دست آمده است. شریفی و همکاران (۱۳۸۴) نیز در بررسی خود در میان نمونه‌ای ۴۰۰ نفره از دانشجویان کارشناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز دریافتند که ابعاد اعتقادی ($0/17$ -)، پیامدی ($0/16$ -) و مناسکی ($0/16$ -)، رابطه معناداری با سلامت عمومی دارند؛ در حالیکه ابعاد عاطفی ($0/12$ -)، پیامدی ($0/13$ -) و مناسکی ($0/62$ -)، با شکیبایی دانشجویان مرتبط هستند. سراج‌زاده و پویا فر (۱۳۸۷) در بررسی رابطه دینداری و احساس آنومی و کجروی در نمونه‌ای از دانشجویان دانشگاه سمنان بین ابعاد اعتقادی، عاطفی، پیامدی و مناسکی و احساس آنومی به ترتیب ضرایب $0/28$ ، $0/27$ ، $0/51$ و $0/4$ و بین ابعاد ذکر شده و کجروی، به ترتیب ضرایب همبستگی $0/33$ ، $0/32$ ، $0/45$ و $0/31$ - را گزارش کرده‌اند. همچنین نازک‌تبار و همکاران (۱۳۸۵) در بررسی نمونه‌ای از نوجوانان بزهکار تهرانی دریافتند که تنها بعد پیامدی دینداری بر بزهکاری تأثیر مستقیم داشته و بیش‌ترین سهم را در پیشگیری از آن داشته است. بنابراین، به رغم اینکه درباره پیامدهای مثبت دینداری، توافق زیادی در ادبیات پژوهش مشاهده می‌شود، اما در تعیین مهم‌ترین ابعاد دینداری، پژوهش حاضر، همسویی چندانی با پژوهش‌های قبلی ندارد. این مسأله احتمالاً ناشی از تفاوت در پیامد مورد بررسی و جامعه مورد مطالعه است. یافته‌های پژوهش نازک‌تبار (۱۳۸۵) و سراج‌زاده و پویا فر (۱۳۸۷)، همسویی بیش‌تری با نتایج پژوهش حاضر داشته‌اند؛ احتمالاً به این دلیل که پیامدهای مورد بررسی با تاب‌آوری، تشابه بیش‌تری دارند. از طرفی بین ابعاد دینداری،

همبستگی نسبتاً بالایی وجود دارد و همین مسأله می‌تواند موجب شود در هر یک از مطالعات، یک یا چند بعد، بسته به ترکیب جمعیتی نمونه مورد بررسی یا سایر شرایط، از سایر ابعاد پیشی بگیرد. در پژوهش حاضر نیز به نظر می‌رسد بعد عاطفی و پیامدی نقش دو بعد دیگر را نیز به خوبی ایفا کرده و ابعاد مناسکی و اعتقادی مستقل از دو بعد عاطفی و پیامدی نتوانسته‌اند سهمی از واریانس تاب‌آوری را به خود اختصاص دهند.

با این حال این یافته که تنها ابعاد عاطفی و پیامدی دینداری، پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری هستند و نیز تفاوت‌های جنسیتی در الگوی روابط بین ابعاد دینداری و تاب‌آوری تأمل‌پذیر است. می‌توان این احتمال را مطرح کرد که ابعاد عاطفی و پیامدی در مقایسه با ابعاد اعتقادی و مناسکی، کم‌تر تحت تأثیر آموزش‌های رسمی قرار می‌گیرند و حداقل در گروه دانش‌آموزان، بیش‌تر با انتخاب‌های دینی افراد مرتبط بوده و بنابراین، پیامدهای مثبت بیش‌تری به همراه دارند. در گروه دختران بعد عاطفی در مقایسه با بعد پیامدی پیش‌بین قوی‌تری برای تاب‌آوری بود. این یافته می‌تواند ناشی از نقش و اهمیت جنبه‌های عاطفی در زندگی زنان باشد. از طرف دیگر در گروه پسران تنها بعد عاطفی پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری بود و بعد پیامدی پیش‌بین معناداری برای تاب‌آوری نبود. موسوی و اکبری زردخانه (۱۳۸۹) نیز رابطه دینداری و سلامت روانی دانشجویان دانشگاه تهران را با استفاده از مقیاس نگرش مذهبی خدایاری بررسی کرده‌اند. در این پژوهش، که یافته‌ها به تفکیک جنسیت گزارش شده بود، معلوم شد در دانشجویان دختر، تنها علائق و عواطف دینی با سلامت روانی رابطه دارد. در حالیکه در گروه پسران، اغلب ابعاد دینداری با سلامت روانی رابطه داشت. در پژوهش حاضر، بررسی همبستگی بین ابعاد عاطفی و پیامدی در دانش‌آموزان دختر و پسر حاکی از آن بود که مقدار ضریب همبستگی پیرسون بین دو بعد پیش‌گفته در پسران برابر با ۰/۵ و در دختران برابر با ۰/۳۹۶ (۰/۴) است. به عبارت دیگر در گروه پسران بین ابعاد عاطفی و پیامدی هماهنگی بیش‌تری وجود دارد. به همین دلیل در گروه پسران، بعد عاطفی توانسته است به خوبی جایگزین بعد پیامدی شود. در حالیکه در گروه دختران، بعد پیامدی بعد از بعد عاطفی، هنوز هم قادر به تبیین بخشی از واریانس موجود در تاب‌آوری است. هماهنگی بیش‌تر بین ابعاد عاطفی و پیامدی در پسران، می‌تواند ناشی از آزادی بیش‌تر پسران از قید و بندها و محدودیت‌های اجتماعی باشد. انتظار می‌رود در غیاب قید و بندها و محدودیت‌های بیرونی،

پیامدهای رفتاری فرد بیش‌تر تحت تأثیر عواطف دینی او قرار گیرد. در حالیکه در گروه دختران اغلب هنجارها و نقش‌های اجتماعی هستند که پیامدهای رفتاری را تعیین می‌کنند. بنابراین، در گروه پسران عواطف دینی ارتباط تنگاتنگ‌تری با پیامدهای دینی دارند و می‌توانند جایگزین آن شوند. با این حال لازم است درباره پیامدهای ابعاد مختلف دینداری پژوهش‌های بیش‌تری صورت گیرد. فراتحلیل پژوهش‌های انجام شده نیز می‌تواند یافته‌های اعتمادپذیری را فراهم کند.

علاوه بر این نتایج پژوهش نشان داد که میانگین تاب‌آوری دانش‌آموزان پسر به‌طور معناداری بیش از میانگین تاب‌آوری دانش‌آموزان دختر است. اکثریت قریب به اتفاق پژوهش‌های که تفاوت‌های جنسیتی در تاب‌آوری را بررسی کرده‌اند، بین دو جنس تفاوت معناداری گزارش نکرده‌اند. به عنوان مثال حمید و همکاران (۱۳۹۱) در بررسی دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، هاشمی و جوکار (۱۳۹۰) در بررسی دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارسنجان، بشارت و همکاران (۱۳۸۷) در بررسی ورزشکاران داوطلب از دانشجویان رشته‌های مختلف ورزشی دانشکده تربیت بدنی دانشگاه تهران و ورزشکاران باشگاه‌های مختلف شهر تهران، جلیلی و حسین‌چاری (۱۳۸۹) در بررسی دانشجویان ورزشکار در لیک‌های برتر و دانشجویان غیر ورزشکار دانشگاه‌های وابسته به وزارت علوم، خلعگیری و همکاران (۱۳۸۹) در نمونه‌ای از کارکنان بهداری شهرستان سراب و کایرماک^۱ (۲۰۱۰) در ترکیه در نمونه‌ای از بازماندگان زلزله دارای میانگین سنی ۳۵/۸۰ سال، دریافته‌اند که میان پاسخگویان زن و مرد از نظر میزان تاب‌آوری تفاوت معناداری وجود نداشت. نکته شایان توجه اینکه ابزار اندازه‌گیری در پژوهش‌های ذکر شده، مقیاس کونور و دیویدسون بود که در پژوهش حاضر به کار رفته است. بنابراین، دلیل تفاوت بین یافته‌های پژوهش حاضر با پژوهش‌های قبلی را باید در ویژگی خاص نمونه پژوهش جستجو کرد. همان‌گونه که در مرور فوق ملاحظه می‌شود، اغلب پژوهش‌های انجام شده در زمینه تاب‌آوری که به مقایسه بین دو جنس نیز اقدام کرده‌اند، در گروه‌های سنی جوان و بزرگسال (نظیر دانشجویان و بزرگسالان) انجام شده‌اند. این در حالیست که سال‌های تحصیل در مقاطع راهنمایی و دبیرستان، دورانی

حیاتی در رشد و تکامل ویژگی‌های مختلف فردی محسوب می‌شود. بنابراین، نتایج این پژوهش با پژوهش‌های انجام شده در زمینه تفاوت‌های جنسیتی در تاب‌آوری چندان قابل مقایسه نیست. باید توجه داشت که مقیاس تاب‌آوری کونور و دیویدسون، اغلب به ویژگی‌های فردی تاب‌آورانه توجه کرده و به نوعی خودبسنندگی و خودکارآمدی در مواجهه با شرایط نامناسب تأکید دارد. بنابراین، این احتمال وجود دارد که میل به استقلال و خودبسنندگی در گروه پسران که در حال گذار از نوجوانی به بزرگسالی هستند، موجب تفاوت بین میانگین تاب‌آوری آن‌ها با گروه دختران شده باشد، تفاوتی که بعدها با کسب تجارب بیش‌تر در دنیای بزرگسالی کم رنگ شده و در پژوهش‌های دیگر که بر روی گروه‌های بزرگسال انجام شده‌اند، مشاهده نمی‌شود. در حالی که اگر مقیاس استفاده شده حاوی عناصری از مهارت‌های ارتباطی و اجتماعی بود، احتمالاً نتایج متفاوتی به دست می‌آمد. به عنوان مثال در پژوهش سان و استوارت^۱ (۲۰۰۷) که در آن تاب‌آوری در قالب ویژگی‌های فردی (نظیر مهارت‌های حل مسأله و خودارزشمندی) و عوامل حمایتی محیطی (نظیر ارتباطات، همدلی و کمک‌طلبی) عملیاتی شده است، دختران در بعد عوامل حمایتی و پسران در بعد ویژگی‌های فردی نمره بالاتری کسب کرده‌اند.

یافته‌های این پژوهش مؤید آن بود که از بین ابعاد دینداری، ابعاد عاطفی و پیامدی برای پیش‌بینی تاب‌آوری کفایت می‌کنند. در حالیکه به نظر می‌رسد برنامه‌های تعلیم و تربیت دینی بیش‌تر بر ابعاد اعتقادی و مناسکی متمرکز است. پیشنهاد می‌شود کتب درسی تعلیمات دینی بر اساس نظریه‌های موجود دینداری تحلیل محتوا شوند تا معلوم شود برنامه‌های آموزش دینی به کدامیک از ابعاد دینداری به‌عنوان هدف آموزشی توجه کرده‌اند و کاستی‌های احتمالی موجود در این زمینه شناسایی و رفع شوند. این مهم مستلزم انجام‌دادن تحقیقات بیش‌تر به منظور شناسایی دیگر پیامدهای ابعاد مختلف دینداری است.

کمبود شواهد پژوهشی مستقیم که رابطه بین ابعاد دینداری و تاب‌آوری را بررسی کرده باشد، یکی از محدودیت‌های عمده این پژوهش بود که تفسیر یافته‌ها را با مشکل مواجه می‌کرد. علاوه بر این، به‌رغم اینکه مجریان طرح در تمام مراحل پژوهش، نهایت دقت و

وسواس علمی خود را به کار گرفتند و با وجود حجم نسبتاً بالای نمونه، به نظر می‌رسد شیوه نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای که به دلیل اجتماع دانش‌آموزان در کلاس‌های درسی، عملاً تنها گزینه مناسب و ممکن است، دارای خطای نمونه‌گیری نسبتاً زیادی بوده و تعمیم‌پذیری یافته‌ها را کاهش می‌دهد.

منابع

- آزموده، پیمان، شهیدی، شهریار و دانش عصمت (۱۳۸۶). رابطه بین جهت‌گیری مذهبی با سرسختی و شادکامی در دانشجویان. *مجله روان‌شناسی*، ۱۱(۱)، ۶۰-۷۴.
- بردستانی، عذرا (۱۳۸۳). بررسی تأثیر باورهای مذهبی بر رفتار نوع‌دوستانه و سازگاری تحصیلی در دانش‌آموزان سال آخر دوره متوسطه. پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه شیراز.
- بشارت، محمدعلی، صالحی، مریم، شاه‌محمدی، خدیجه، نادعلی، حسین و زبردست، عذرا (۱۳۸۷). رابطه تاب‌آوری و سخت‌کوشی با مؤلفیت ورزشی و سلامت روانی در ورزشکاران. *روان‌شناسی معاصر*، دوره سوم، سال ۲، صص ۳۸-۴۹.
- بوالهروی، جعفر، احسان‌منش مجتبی و کریمی کیسمی، عیسی (۱۳۷۹). بررسی رابطه‌ی بین عوامل تشنزا، میزان توکل به خدا و نشانگان استرس در دانشجویان پزشکی. *فصلنامه روانپزشکی و روان‌شناسی بالینی ایران*، ۱(۶)، ۲۵-۳۴.
- بهرامی احسان، هادی (۱۳۸۱). رابطه بین جهت‌گیری‌های مذهبی، اضطراب و حرمت خود. *مجله روان‌شناسی*، ۴(۶)، ۳۳۶-۳۴۷.
- بهرامی دشتکی، هاجر، علیزاده، حمید، غباری بناب، باقر و کرمی، ابوالفضل (۱۳۸۵). اثربخشی آموزش معنویت به شیوه گروهی بر کاهش افسردگی در دانشجویان. *تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره*، سال ۵، شماره ۱۹، صص ۴۹-۷۲.
- توسلی، غلامعباس و مرشدی، ابوالفضل (۱۳۸۵). بررسی سطح دینداری و گرایش‌های دینی دانشجویان: مطالعه موردی دانشگاه صنعتی امیرکبیر. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۷، شماره ۴، صص ۹۶-۱۱۸.
- ثنایی، باقر و نصیری، حمید (۱۳۷۹). بررسی تأثیر گروه درمانی شناختی - مذهبی در کاهش افسردگی و اضطراب بیماران بستری مبتلا به اختلالات خلقی مرکز پزشکی نورشهر اصفهان. *تازه‌ها و پژوهش‌های مشاوره*. سال ۲، شماره ۷-۸، صص ۸۹-۹۶.
- جلیلی، علی و حسین‌چاری، مسعود (۱۳۸۹). تبیین تاب‌آوری روان‌شناختی بر حسب خودکارآمدی در دانشجویان ورزشکار و غیرورزشکار. *رشد و یادگیری حرکتی-ورزشی*،

شماره ۶، صص. ۱۳۱-۱۵۳.

چراغی، مونا و مولوی، حسین (۱۳۸۵). رابطه بین ابعاد مختلف دینداری و سلامت عمومی در دانشجویان دانشگاه اصفهان. *مجله پژوهش‌های تربیتی و روان‌شناختی*، ۶(۲)، ۱-۲۲.

حمید، نجمه، کیخسروانی، مولود، بابامیری، محمد و دهقانی، مصطفی (۱۳۹۱). بررسی رابطه سلامت روان و هوش معنوی با تاب‌آوری در دانشجویان دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه. *فصلنامه علمی - پژوهشی جنتاشاپیر*، دوره سوم، شماره ۲، صص. ۳۳۱-۳۳۸.

خداپناهی، محمدکریم و خاکسار بلداجی، محمد علی (۱۳۸۴). رابطه جهت‌گیری مذهبی و سازگاری روان‌شناختی در دانشجویان. *مجله روان‌شناسی*، ۹(۳)، ۳۱۰-۳۲۰.

خلعتبری، جواد و بهاری، صونا (۱۳۸۹). ارتباط بین تاب‌آوری و رضایت از زندگی. *فصلنامه روان‌شناسی تربیتی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تنکابن*، سال اول، شماره ۲، صص. ۸۳-۹۴.

دلبری، محمد (۱۳۸۳). *بررسی رابطه بین دینداری و نگرش نسبت به دموکراسی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد: دانشگاه شیراز.

رحمتی، محمود، فلاحی خشک‌ناب، مسعود، رهگوی، ابوالفضل و رهگذر، مهدی (۱۳۸۹). تأثیر گروه درمانی معنوی - مذهبی بر علائم روانی بیماران اسکیزوفرنیک. *پژوهش پرستاری*، دوره ۵، شماره ۱۶، صص. ۱۳-۲۰.

سراج زاده، سیدحسین و پویافر، محمدرضا. (۱۳۸۷). دین و نظم اجتماعی: بررسی رابطه دینداری با احساس آنومی و کجروی در میان نمونه‌ای از دانشجویان. *مسائل اجتماعی ایران (مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم)*، ۶۳(۱۶)، ۷۱-۱۰۵.

شریفی، طیبه، مهرابی‌زاده هنرمند، مهناز و شکر کن، حسین (۱۳۸۴). نگرش دینی و سلامت عمومی و شکیبایی در دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی اهواز. *اندیشه و رفتار*، ۱۱(۱)، ۸۹-۹۹.

فرجی، مهدی و کاظمی، عباس (۱۳۸۸). بررسی وضعیت دینداری در ایران (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته). *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، دوره دوم، شماره ۶، صص. ۷۹-۹۵.

گنجی، طاهره و حسینی، آغافاطمه (۱۳۸۹). باورهای مذهبی دانشجویان پرستاری کارشناسی و ارتباط آن با میزان اضطراب آنان. *نشریه دانشکده پرستاری و مامایی دانشگاه علوم پزشکی*

ایران، ۶۴(۲۳)، ۴۱-۵۱.

- محمدی، مسعود، جزایری، علیرضا، رفیعی، امیر حسین، جوکار، بهرام و پورشهباز، عباس (۱۳۸۵). بررسی عوامل تاب‌آور در افراد در معرض خطر سوء مصرف مواد مخدر. *فصلنامه علمی-پژوهشی روان‌شناسی دانشگاه تبریز*، سال اول، شماره ۲ و ۳، صص. ۱۹۳-۲۱۴.
- مختاری، عباس، اللهیاری، عباسعلی و رسولزاده طباطبایی، کاظم (۱۳۸۰). رابطه جهت‌گیری‌های مذهبی با میزان تنیدگی. *مجله روان‌شناسی*، ۱۵(۱)، ۵۶-۶۷.
- موسوی، رقیه و اکبری زردخانه، سعید (۱۳۸۹). الگوی رابطه دینداری و سلامت روان دانشجویان: تفاوت‌های جنسیتی. *فصلنامه فرهنگ مشاوره*، ۲(۱)، ۱۵۱-۱۷۰.
- نازک‌تبار، حسین، زاهدی، محمدجواد و نایی، هوشنگ (۱۳۸۵). نقش دینداری در ممانعت از بزهکاری جوانان شهر تهران. *فصلنامه رفاه اجتماعی*، ۲۲(۶)، ۲۳۳-۲۵۷.
- نصیرزاده، راضیه و رسولزاده طباطبایی، کاظم (۱۳۸۸). بررسی رابطه باورهای مذهبی با راهبردهای مقابله با تنیدگی در دانشجویان. *افتق دانش: فصلنامه دانشگاه علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی گناباد*، ۲(۱۵)، ۳۶-۴۶.
- هاشمی، لادن و جوکار، بهرام (۱۳۹۰). بررسی رابطه بین تعالی معنوی و تاب‌آوری در دانشجویان دانشگاه. *مطالعات روان‌شناسی تربیتی*، ۸(۱۳)، صص. ۱۲۳-۱۴۲.
- Alvord, M. K., & Grados, J. J. (2005). Enhancing resilience in children: A proactive approach. *Professional Psychology: Research and Practice*, 36, 238-245.
- Ball, J., Armistead, L., Austin, B. J. (2003). The relationship between religiosity and adjustment among African-American, female, urban adolescents. *Journal of Adolescence*. 26 (4), 431-446.
- Clark, K.M., Friedman, H. & Martin, L.R. (1999). A longitudinal study of religiosity and mortality risk. *Journal of Health Psychology*. Vol. 4(3), PP. 381-391.
- Condly, S.J. (2006). Resilience In Children A Review Of Literature With Implications For Education. *Urban Education*, Vol. 41 No. 3, 211-236.
- Forthun, L.F., Pidcock, B.W. & Fischer, J. L. (2003). Religiousness and disordered eating: does religiousness modify family risk?. *Eating Behaviors*. Vol. 4, PP. 7-26.
- Greeff, A. & Joubert, A. (2007). Spirituality and resilience in families in which a parent has died. *Psychological Reports*, Vol. 100, PP. 897-900.
- Kararmak, Ö. (2010). Establishing the psychometric qualities of the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) using exploratory and confirmatory

- factor analysis in a trauma survivor sample. *Psychiatry Research*, Vol. 179, PP. 350-356.
- Kasen, S. Wickramaratne, P. Gameroff, M.J. & Weissman, M.M. (2011). Religiosity and resilience in persons at high risk for major depression. *Psychol Med*, 42(3), PP. 509-19.
- Kim, J. (2008). The Protective Effects of Religiosity on Maladjustment among Maltreated and Nonmaltreated Children. *Child Abuse Negl.* 32(7), PP. 711-720.
- Lightsey, O.R. (2006). Resilience, Meaning, and Well-Being. *The Counseling Psychologist*. 34. 1, 96-107.
- Maltby, J., Day, L. (2003). Religious orientation, religious coping and appraisals of stress: assessing primary appraisal factors in the relationship between religiosity and psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, Vol. 34, Issue. 7, PP. 1209-1224.
- Musick, M. A. , Wilson, J. (2003). Volunteering and depression: the role of psychological and social resources in different age groups. *Social Science & Medicine*. 56 (2), 259-269.
- Nonnemaker, J.M., McNeely, C.A. & Blum, R.W. (2003). Public and private domains of religiosity and adolescent health risk behaviors: evidence from the National Longitudinal Study of Adolescent Health. *Social Science & Medicine*. Vol. 57, PP. 2049-2054.
- Regnerus, M. D., Elder, G.H. (2003). Religion and vulnerability among low-risk adolescents. *Social Science Research*. Vol. 32, Issue. 4, PP. 633-658.
- Regnerus, M.D., Elder, G.H. (2003) ^a. Staying on Track in School: Religious Influences in High- and Low-Risk Settings. *Journal for the Scientific Study of Religion*, Vol. 42, Issue. 4, PP. 633-649.
- Smith, E.J. (2006). The Strength-Based Counseling Model : A Paradigm Shift in Psychology. *The Counseling Psychologist*, Vol. 34, No. 1, PP. 134-144.
- Sun, J. & Stewart, D. (2007). Age and gender effects on resilience in children and adolescents. *International Journal of Mental Health Promotion*, 9(4), 16-25.
- Taylor, R. J., Mattis, & Chatters, L. M. (1999). Subjective religiosity among African Americans: A synthesis of finding from five national samples. *Journal of Black Psychology*, 25 (4), 524-543.
- Tiêt, Q. & Huizinga, D. (2002). Dimensions of the Construct of Resilience and Adaptation among Inner-City Youth. *Journal of Adolescent Research*, Vol. 17 No. 3, PP. 260-276.